

A szlovák vezetés külpolitikai törekvései a komáromi tárgyalásokról 1945-ig

A szlovák politikusok 1938 második felében Szlovákia államformájával kapcsolatosan új elemeket tartalmazó elképzeléseket és terveket dolgoztak ki. Arra az esetre kerestek alternatív megoldást, ha a Csehszlovák állam szétesne, vagy megszállás alá kerülne. Ezek a politikai kombinációk abból indultak ki, hogy az európai fejlődés szempontjából az 1938-as évnek hasonló jelentősége lesz, mint az 1918-nak volt, vagyis jelentős területi változások történhetnek a térségben. A szomszédos országokba való betagozódás alternatíváit autonómia, föderáció, illetve unió révén képzelték el. A szomszédos államok és az európai nagyhatalmak sem úgy gondoltak Szlovákiára, mint lehetséges önálló államra, hanem mint egy nagyobb állam részére. A szlovák politikusok számára sem volt idegen egy ilyen elképzelés, ezért Magyarországgal is titkos tárgyalásokat folytattak. A Budapesten 1938. május végén megrendezett 34. Eucharisztikus Világkongresszuson részt vevő Jozef Tiso, a Szlovák Néppárt elnöke tárgyalásokat is kezdett Kánya Kálmán magyar külügyminiszterrel a csatlakozás feltételeiről, amelyek 1938. szeptember végéig folytatódtak. Tiso három pontban foglalta össze feltételeit: „1. Központi hivatal végrehajtó hatalommal Szlovákia közigazgatását illetőleg és a szlovák nyelv hivatalos használata. 2. Külön országgyűlés és törvényhozó hatalom a saját belügyekben, vallás- és közoktatásügyben. 3. Költségvetési kvóta.”¹ A későbbiekre vonatkozóan azt kérte, hogy a csatlakozás esetén Szlovákiát ne árásszák el a magyarországi tisztviselők, mivel nem ismerik az ottani helyzetet, s könnyen ellenszenv tárgyává válhatnak már az elején. A magyar kormány Tiso ezen feltételeit elfogadta, ennek ellenére a szlovák–magyar tárgyalások eredménytelenek maradtak. A szlovák politikusok magyarokkal szembeni állásfoglalását Ferdinánd Ďurčanský később a következőképpen fogalmazta meg: „...a szlovákok attól féltek, hogy az autonómiatörekvés a magyarok szemében egyet jelent majd a Magyarországhoz való visszatérésre mutató jellel. A magyarokkal való együttműködés ügyében korábban leírtakat és elmondottakat részünkről csupán a csehszlovák politikára gyakorolt nyomás eszközének lehet tekinteni.”² Magya-

¹ Ádám Magda: A versailles-i Közép-Európa összeomlása. *Századok*, 1999. 4. sz. 693.

² Ďurčanský Ferdinánd: *Pohľad na slovenskú politickú minulosť*. Bratislava, 1943. 205.

rán csak taktikai húzásnak vehetjük a szlovák tárgyalási hajlandóságot, s azt igazából elvetették. A szlovákok a lengyelekkel is folytattak hasonló tárgyalásokat. Tisóék azt akarták elérni, hogy a lengyelek támogassák a szlovákok politikai nemzetként való elismerését, esetleges autonómiájukat és önállóságukat. Fölmerült egy lengyel-szlovák unió megteremtésének a lehetősége is, de ezt egyik fél sem gondolta komolyan.

*

1938. október 9-én Rév-Komáromban megindultak a Cseh-Szlovák–Magyar területrendezési tárgyalások.³ Esterházy János a szlovákiai magyarság vezetője beadványban kérte, hogy képviselhesse a csehszlovákiai magyar nemzetszoport érdekeit a tárgyalások alatt, de végül csak mint megfigyelő vehetett azokon részt, így érdemben nem tudta befolyásolni annak menetét. A magyar és csehszlovák delegáció tagjai megegyeztek, hogy a tárgyalási nyelv a francia lesz, de mivel a tárgyalópartnerek mind beszéltek magyarul, így végül ezt használták, a jegyzőkönyveket pedig magyarul, szlovákul és franciául készítették.⁴ Kánya Kálmán és Teleki Pál vezette a magyar delegációt, míg a cseh-szlovákot Jozef Tiso az autonóm szlovák kormány miniszterelnöke. Tisora a magyar kormány a Vatikán révén kívánt befolyást gyakorolni. Barcza György londoni magyar követ vetette fel kormányának, hogy a következő érvrendszerrel álljanak elő a Vatikán képviselőjénél, aki ezt belátva nyomást gyakorolhat majd Tisora. Okfejtése így hangzott: „Új Csehszlovákia jelek szerint erős német befolyás alá fog kerülni. Ezért Vatikán érdekében állna, ha minél nagyobb rész jutna át Magyarországhoz, azaz magyar egyházmegyékhez, ahol az egyház helyzete kitérő és érdekei megvédetnek, míg új Csehszlovákiában német és ateista irányzatok mellett ennek ellenkezője várható”.⁵ A Vatikán meghallgatta a magyar álláspontot, de semleges maradt a kérdésben.

Magyarország Komáromban a magyar többségű területeket kérte vissza körülbelül 14 153 négyzetkilométernyi területsávval. Tiso személyes véleménye szerint a szlovák–magyar kérdést egy nagyszabású közép-európai újjárendezés szempontjából kell vizsgálni és olyan rendezési alternatívát keresni, amelyek az érintett népeknek úgy gazdasági, mint kulturális együttélését is tökéletesen biztosítja. Tiso a nemzetiségi kérdéstről így nyilatkozott:

---

³ A komáromi tárgyalások előzményeit lásd: Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Budapest, Osiris, 2002. 57–104.

⁴ Archiv Ministerstva Zahraničnych Vecí Českej Republiky, Praha, (a továbbiakban AMZV) f. VI./4. k. 61. 1938. Feljegyzések a csehszlovák–magyar tárgyalások komáromi üléséről. Október 9.

⁵ Ádám Magda: *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához (1936–1945)*. (Továbbiakban: DIMK) II. kötet. Budapest, Akadémia, 1965. 482. számú irat. 735.

„A szlovákok maguk tudják a legjobban, mit tesz az, ha egy nép nemzetiségi szempontból nem élheti ki magát. Ezért a szlovák kormány nem fog abba a hibába esni, hogy a magyar lelkeket el akarja nemzetietleníteni. Legyen a magyar delegáció meggyőződve, hogy a csehszlovák delegációban senki sincs, aki egy új Trianont akarna csinálni. Ha ebből a magasabb szempontból tekintjük a kérdést, úgy kétségtelen, hogy egy olyan rendezés, amelyik az egyik fél szempontjából nincs tekintettel a gazdasági életérdekekre, nem lehet tartós. Ezt a közelmúlt eseményei kellően megmutatták.”⁶ Tiso kifejtette, hogy ezt ő semmiféleképpen nem engedheti. A hangzatos és ígéretes szavak ellenére a szlovák fél stratégiájának vezérelve az volt, hogy minél kevesebbet adjanak vissza a vitatott területekből, és minél több maradjon náluk.

1938. október 11-én Ferdinánd Ďurčanský az autonóm szlovák kormány miniszterelnök-helyettese a cseh-szlovák küldöttség tagja megszakitotta részvételét a tárgyalásokon és Németországba repült, ahol Hitlerrel és Hermann Göringgel tanácskozott a magyar-csehszlovák határ kérdéséről. Innen október 13-án tért vissza.⁷ Ďurčanský Berlinben kijelentette, hogy a szlovákok sohasem akartak uniót Magyarországgal és teljes függetlenségre törekszenek Pozsonnyal, mint fővárossal. A jövőben szoros politikai, katonai és gazdasági kapcsolatokat kívánnak kiépíteni Németországgal. Göring véleménye szerint a szlovák függetlenségi mozgalmat nagyobb mértékben kell támogatni, így a csehek Szlovákia nélkül nagyobb mértékben lennének kiszolgáltatva Németországnak. A kétoldalú tárgyalások október 12-én folytatódtak, ekkor Tiso a Csallóközt ajánlotta fel azzal a feltétellel, hogy Komáromban cseh-szlovák szabad kikötőt kell létesíteni. Ez az ajánlat körülbelül 1800 négyzetkilométer nagyságú területet érintett volna 121 ezer lakossal, amelyből 117 ezer magyar nemzetiségű. A magyar delegáció ezt nem tudta elfogadni, mivel ez a magyarlakta területek alig 11 százalékát tette volna ki. Tiso látva a magyar fél elutasítását, kifejtette, hogy a Kis-Duna vonala szilárd határvonal és helyette ismét lakosságcserét ajánlott. „Nem volna-e lehetséges a jelenleg Magyarországon élő szlovákok és a Csallóköztől északra élő magyarság között kölcsönös áttelepítést csinálni”⁸ – mondta. Teleki Pál válaszában elvetette a lakosságcserét, mivel azt úgysem lehetne az érdekeltek megkérdezése nélkül keresztülvinni, különben is hosszú időt venne igénybe, és ő egyébként sem támogatná azt. Tiso kijelentette, hogy a szlovák nép semmilyen körülmények között sem tudna belenyugodni abba, hogy 400 000 testvérét Magyarországnak engedjék át, mivel ezzel a szlovák közvélemény sohasem békülne meg. A szlovák küldöttség egy másik tagja

---

⁶ DIMK. II. 488. dokumentum. 749.

⁷ 1938. október 12-én Ďurčanský Herman Göringgel tanácskozott. Lásd: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik* (továbbiakban: ADAP), Ser. D. IV. Baden -Baden. 1951. 76.

⁸ DIMK. II. kötet. 491. sz. irat, 762.

még azt is hozzátette Tiso kijelentéséhez, hogy „a szlovákok inkább a háborút választanák, minthogy 400 000 szlovákot Magyarországnak átengedjenek.”⁹ 1938. október 13-án végül 5 405 négyzetkilométernyi területet ajánlottak 349 ezer lakossal, amelyből 342 ezer magyar nemzetiségű volt. Teleki a Cseh-szlovák ajánlatot lemérsékelt Trianonként jellemezte, amely stratégiai és közlekedési szempontokon alapul és 90 százalékos többségű magyarlakta területeket kapcsolt volna el. Emellett másik fő hibaként azt említette, hogy több magyar népességű város is kimaradt az ajánlatból: „Azért hogy ne kelljen esetleg egyes területeken új vasútvonalakat építeni, nem lehet zárt etnográfiai egységeket megbontani. Nem lehet városokat önkényesen visszatartani és a városok vásárterületének biztosítása címén nagy magyar tömböket szlovák területeken meghagyni.”¹⁰ Teleki kifejtette, hogy a cseh-szlovák javaslatot¹¹ a 20 évvel korábbi szempontok alapján állították össze, ezért ez teljes egészében elfogadhatatlan a magyar delegáció számára. Teleki a magyar területi követeléseket egyértelműeknek tartotta, amelyek tisztán az etnikai elveken alapulnak és nincsenek tekintettel a szlovák fél közlekedési és stratégiai szempontjaira. Ďurčanský Telekinek elmondta, hogy a saját javaslatuk figyelembe veszi az egyenlőség elvét, ami alatt azt kell érteni, hogy a határok úgy lettek megállapítva, hogy pontosan annyi magyar maradjon Szlovákiában, mint amennyi szlovák marad Magyarországon. Ez az egyetlen elv, amely alapján Ďurčanský szerint el lehet járni, mivel etnikai határt kijelölni a lakosság vegyes összetétele miatt szerinte lehetetlen, ezeken a területeken. Teleki ezt úgy értékelte, hogy „...magyarokat akarnak túszokként fogva tartani”. Válaszában figyelmeztette Ďurčanskýt, hogy „...itt most arról van szó, hogy egy igazságos határmegvonás útján megalapozzuk a két nemzet barátságát, nem pedig arról, hogy kölcsönösen túszokat tartunk egymás birtokában”.¹²

Végül a magyar küldöttség Imrédy Béla magyar miniszterelnök sürgetésére szakította meg a tárgyalásokat. Kánya okfejtése szerint azért kellett megszakítani a tárgyalásokat, mert a viták túlságosan elhúzódtak, közeledés nélkül, így nem látta értelmét a komáromi tárgyalások folytatásának. Kánya kifejtette, hogy a saját követeléseiken tudtak volna kisebb módosításokat eszközölni, de arra, hogy ellenpartnerük mennyire nem veszi figyelembe az etnikai elvet és emiatt milyen keveset ajánlanak nem voltak felkészülve. Kánya, ezután Tiso felé kissé meghajolt, anélkül hogy a szlovák delegáció többi tagjától elbúcsúzott volna és kisetett a teremből. A magyar bizottság tagjai követték példáját. A két fél közötti megbeszélések ezzel októ-

---

⁹ A megjegyzést Jozef Zvrškovec a szlovák delegáció tagja tette lásd: Uo. 763.

¹⁰ DIMK. II. kötet. 492. sz. irat, 766.

¹¹ A csehszlovák delegáció ellenjavaslatát lásd: DIMK. II. kötet. 492/b. dokumentum, 770.

¹² DIMK. II. kötet. 492. sz. irat, 767.

ber 13-án eredmény nélkül zárultak le, mivel a Jozef Tiso vezette cseh-szlovák küldöttség nem volt hajlandó „kielégíteni” a magyar területi igényeket. A cseh-szlovák delegációt nem lepte meg túlzottan a magyar bejelentés, melyet határozott megkönnyebbüléssel vettek tudomásul bízva a németek segítségével. A szlovákok optimizmusát Ďurčanský németországi látogatásán tapasztaltak támasztották alá, amely szerint a németek mögöttük állnak és segíthetnek nekik.

A komáromi tárgyalások eredménytelenségének két fő oka volt. Elsősorban eltérőek voltak a statisztikai adatok, amelyeket használtak, illetve elismertek. A magyar fél az 1910-es kimutatásokat használta, míg a cseh-szlovák delegáció az 1930-as számadatokat ismerte el. Másodsorban pedig a csehek stratégiai és gazdasági érveket vonultattak fel, míg a magyarok etnikaiakat.

Joachim von Ribbentrop 1938. október 19-én fogadta Tisót és Ďurčanskýt,¹³ akik egyhangúan a magyar követelések ellen nyilatkoztak, és az 1910-es népszámlálási adatokat hamisnak kiáltották ki.¹⁴ Egyúttal hangsúlyozták Kassa városának életbevágó szerepét, melyet, mint közlekedési csomópont tölt be. A népszavazást elvetették Szlovákia területén, mivel attól tartottak, hogy az a magyar mesterkedések miatt hamis és kedvezőtlen képet adna a szlovákok számára. Tiso azt állította, hogy a magyarok összefognak a kommunistákkal és zsidókkal. Ezért eleve elleneztek minden népszavazást. Ribbentrop rokonszenvét fejezte ki a szlovákok irányába, de egyúttal a megértés szükségességét is hangsúlyozta a magyarok jogos követeléseiről. Ígéretet tett arra, hogy Kassát, Munkácsot és Ungvárt megmenti a szlovákok számára.¹⁵ A magyar kormány az 1938. október 24-i jegyzékében¹⁶ népszavazást követelt a vitatott területeken, s kijelentette, hogy ha erre nem kerül sor, akkor a müncheni egyezményt aláíró négy nagyhatalom döntőbíráskodását fogja kérni. Két nap múlva a prágai kormány elfogadta a német és olasz kormány bíráskodását. Anglia és Franciaország érdektelenségét mutatott az ügy iránt. A magyar és a csehszlovák kormány október 28-29-én felkérte Németországot és Olaszországot ítéletük meghozatalára.¹⁷ A magyarok az olaszokban, míg Tisóék a németekben bíztak. 1938. november 2-án a bécsi Belvedere palotában a német-olasz vegyes bizottság jelölte ki az új határt. Olaszország főleg abban volt érdekelt, hogy a Közép-Duna medencében ne csak Németország nagyhatalmi érdekei érvényesüljenek. Olaszországnak fontos volt, hogy a szövetségesként számon tartott Magyarország

¹³ Deák, Ladislav: *Viedenská Arbitráž. Dokumenty I.* Martin, Matica Slovenská. 2002. 99. dokumentum 159. A szlovák politikusok találkozását Ribbentroppal Ferdinánd Chvalkovský külügyminiszter eszközölte ki. Lásd még: *ADAP*, Ser. D. IV., 75.

¹⁴ *ADAP*, Ser. D. IV., 79–83.

¹⁵ Slovenský národný archív (továbbiakban: SNA), f. Národný súd, k. 43. 6/46-II/I-2.

¹⁶ *DIMK*. II. 580. irata 847–849.

¹⁷ *AMZV*, f. Právní sekce, k. 58. Lásd még: *DIMK* II, 868–869.

erősödjön a hevesen németbarát szlovákokkal szemben. Esterházy János az ítélet kihirdetése után mélyen meghatva a könnyeit törölgette. Tiso pedig a következőket mondta: „Mindent elvesztettünk. Népünk bár nem saját hibájából, de áldozattá vált. Tudtunk nélkül, tehát ellenünk döntöttek. Nincs mit tenni csak fejet hajtani és dolgozni. De senki sem akadályozhatja meg nekünk, hogy az egész világ előtt kijelentsük, a szlovák nemzet tragikus sérelmet szenvedett el.”¹⁸ Magyarország az olasz fellépésnek köszönhette Kassa, Munkács és Ungvár városát, Ribbentrop azonban a végsőkig kitartott Pozsony és Nyitra szlovák fennhatósága alatt, ami arról tesz tanúbizonyságot, hogy a Szlovák Állam létesítésének gondolta már ekkor szerepelt a német diplomácia célkitűzései között.¹⁹ A magyar delegáció 1938. november 2-án különvonattal indult vissza Budapestre. Hegyeshalomtól kezdve minden állomáson, ujjongó tömeg üdvözölte őket.

*

1939. március 14-én a szlovákok Tiso vezetésével kikiáltották az önálló Szlovákiát, ezzel formailag is felbomlott a Cseh-szlovák Köztársaság. Hitler Németországban a 14-éről 15-re virradó éjszaka kikényszerítette Emil Hácha elnök beleegyezését, hogy a német hadsereg megszállja Csehországot, s ezt követően megalakult a Cseh–Morva Protektorátus. Szlovákiának három szomszédja volt: Németország, Magyarország és (1939 szeptemberéig) Lengyelország. Az ország vezetői eleinte azt az illúziót próbálták kelteni polgáraikban, hogy Szlovákia a semleges Svájc-hoz hasonló szerepet tölthet be Németország, Magyarország és Lengyelország között. A valóság azonban más volt: Szlovákia megalakulása után szinte azonnal elvesztette függetlenségét. 1939. március 23-án Németországgal védelmi szerződést („Schutzvertrag”)²⁰ írt alá, amelyben a Német Birodalom 25 évre biztosította Szlovákia éves függetlenségét, Szlovákia pedig kötelezte magát, hogy külpolitikáját a német kormánnyal szoros együttműködésben, katonai erejének szervezését pedig a német véderővel közösen valósítja meg, ezenfelül beleegyezését adta a „Schutzzone” létesítésébe.²¹ Emellett a németek a szerződés révén lehetőséget kaptak arra, hogy a szlovák állam gazdasági életét fokozatosan

¹⁸ Deák, Ladislav: *Viedenská arbitráž*. Martin, Matica Slovenská. 1997. 34.

¹⁹ Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945*. Debrecen, Csokonai, 1998. 196.

²⁰ A szerződés szövegét lásd: Harsányi Iván–Jemnitz János–Székely Gábor (szerk.): *München 1938*. Budapest, Kossuth, 1988. 195–196.

²¹ A Schutzzone területe a Cseh–Morva Protektorátus határai előtt, a lengyel határtól egészen a korábbi osztrák határig 30–40 kilométeres sávban húzódott végig Szlovákia területén. Ezen a területen csak német helyőrségek települhettek, és a németek szabadon építhettek erődítményeket.

ellenőrzésük alá vonják, s a belpolitika színpadán zajló eseményekbe is beavatkozzanak. Érdekes adalék, hogy Jozef Tiso a védelmi szerződést más-képp fogta fel. Ő úgy gondolta, ez egy lehetőség arra, hogy a legszorosabb együttműködést valósítsák meg Németországgal, és ez a szövetség segítséget nyújt Szlovákia talpra állításához. Tiso úgy okoskodott, hogy a szlovákoknak van 25 évre elegendő idejük a szabad fejlődéshez és ahhoz, hogy önként elérjenek, arra a szintre, hogy idegen segítség nélkül is meg tudják magukat védeni.²²

Ferdinand Ďurčanský szlovák külügyminiszter első lépése a március 14-én kelt 1/1939. sz. rendelet kiadása volt, melyben hivatalosan bejelentette a szlovák állam kikiáltását és kifejezte azt az óhaját, hogy az új államot nemzetközi jogi értelemben a többi államok is ismerjék el és erről tájékoztassák kormányát. A jegyzéket 45 állam külügyminisztériumának küldték meg.²³ A Szlovák Köztársaság ezzel egyidejűleg bejelentette a szlovák vámterület önállóságát, és magára vállalta a Cseh-szlovák Köztársaság nemzetközi gazdaságpolitikai szerződéseiből fakadó kötelezettségeit. A címzettek közül néhányan azonnal reagáltak a Ďurčanský-jegyzékben megfogalmazott kérésre. Más államok viszont egy ideig hezitáltak vagy egyszerűen tudomást sem vettek arról. A Szlovák Köztársaságot a jelentősebb európai államok már 1939–1940 folyamán elismerték. A későbbiekben 1942-ben elismerte a vichyi Franciaország, 1943-ban pedig Burma és Thaiföld is. Az Amerikai Egyesült Államok viszont egyáltalán nem ismerte el. A német hódítások következtében a későbbiekben az elismerő országok száma is megfogyatkozott, mivel vagy elvesztették önállóságukat vagy az angolszász hatalmak mellé álltak.

Szlovákia külpolitikai helyzete eleinte labilis volt.²⁴ Budapest, Varsó és Berlin 1939. március 14. után is hatalmi és befolyási övezetének tekintette ezt a területet. A magyar kormány ugyan elsőként ismerte el a szlovák államot és a pozsonyi konzulátusát is azonnal követségi rangra emelte, ám az új helyzetet nem tartotta véglegesnek, mert Szlovákia továbbra is geopolitikai érdekeinek tárgya maradt.²⁵ 1939-ben ezt a magyar állam nem csak történelmi indokokkal támasztotta alá, hanem azzal a szándékkal, hogy a határ legyen közös Lengyelországgal. Ez ugyanis lehetővé tette volna Magyarországnak számára, hogy a jövőbeni német nyomásnak jobban ellenálljon, illetve növelné Magyarország súlyát Közép-Európában, amit az olaszok is támogatnának. Ez utóbbi tény a szlovák politika állandó veszélyként tartotta számon, s a németeknél igyekeztek ezt ellensúlyozni.

---

²² *Slovák*, 1939. május 2. 1.

²³ SNA, f. MZV, k. 112. valamint *Slovenská politika*, 1939. március 16.

²⁴ Cambel, Samuel (szerk.): *Dejiny Slovenska*. V. (1938–1945). Bratislava, Veda, 1985. 354.

²⁵ Deák, Ladislav: *Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933–39*. Bratislava, Veda, 1991. 150.

1939. március 23. és 28. között Magyarország és Szlovákia között határkonfliktus bontakozott ki, amely bombázásokká és fegyveres összecsapásokká terebélyesedett és „kis háborúként” vált ismertté a szakirodalomban.²⁶ Ennek következtében Magyarországhoz került mintegy 20 kilométer mélységű és 60 kilométer hosszúságú szakasz a Szlovákia és az akkor már Magyarországhoz tartozó Kárpátalja közti határszakaszon. A szlovák nacionalista politikai körök ideológiai fegyverként használhatták fel a magyar támadást, melynek következtében a két állam viszonyában a kölcsönös ellen-szenven és a reciprocitáson alapuló sérelmi politika elvei érvényesültek. A magyar politikai vezetés azon elképzelése, hogy idővel Szlovákia esetleg Magyarországhoz csatlakozik, ekkor még nem került le teljesen a napirendről. A csatlakozással kapcsolatos magyar utalásokra Ďurčanský szlovák külügyminiszter adott választ, aki hangsúlyozta, hogy a szlovák nemzet nem hajlandó politikai és nemzeti öngyilkosságot elkövetni azzal, hogy a Szent-István-i koronához csatlakozik. Véleménye szerint ez az elmélet elavulttá vált és nem vezethet célhoz. A magyar politika által hirdetett Szent István-i állameszmével reciprocitási alapon a Nagy-Szlovákia és a Nagy-Morva Birodalom elméletét állították szembe. Ennek értelmében Nagy-Szlovákia területébe beletartoznának a bécsi döntéssel elcsatolt, valamint a Morvaországban élő szlovákok által lakott területek is. Az így létrejövő területről kitelepítenék a zsidókat, a magyarokat, a cseheket és a cigányokat. Hazatelepítenék az Amerikában élő szlovákokat, így egy olyan, számbelileg erős, nemzetileg egységes szlovák tömb alakulhatna ki, amely ellen tudna állni mind a cseh, mind pedig a magyar hatalmi törekvéseknek. Az ezeréves múlt és a kultúrfölényt hangoztató magyar propagandára is megszületett a válasz. A szlovák verzió szerint Pribina birodalmában már magas fokú kultúra honolt, amikor a barbár magyarok még Ázsia pusztáin nyereg alatt puhították a húst. „Mít kérkednek mindig Szent Istvánnal, sokkal nagyobb volt nála Cyrill és Metód” – hangoztatta a szlovák propaganda. Egyes hivatalos szlovák politikai személyek Vácot, Esztergomot, Miskolcot és Veszprémet is visszakövetelték.

A Szlovák Köztársaság külpolitikájában Németország után Magyarország foglalta el a legfontosabb helyet. A két ország kapcsolatai feszültséggel voltak telítve, a kisebbségi kérdés és a reciprocitás valamint a bécsi döntés által kialakult határ miatt. Mindkét állam szemmel tartotta egymást, és gyakran fordultak Németországhoz problémáik megoldása ügyében. Ber-

---

²⁶ A kérdéshez lásd: Janek István: Az elfelejtett háború. *Történelmi Szemle*, 2001, 3–4. sz. 299–313. Deák, Ladislav: *Malá vojna*. Bratislava, Slovakia Plus, 1993. Cséfalvay, František: Začiatok maďarsko-slovenského ozbrojeného konfliktu v marci 1939. In Pekár, Martin – Pavlovič, Richard (ed.): *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov, Universum, 2007. 241–250.

linben területi vitáik ügyében a háború befejezésével ígértek megoldást, ezzel is jelezve, hogy az elbírálás a kérvényezők politikai és katonai érdeme szerint történik majd. Szlovákia politikai vezetése körében elterjedt a hír, hogy Hitler jóindulatát a területi kérdések vonatkozásában meg kell szolgálni. Így 1939 szeptemberében, amikor Szlovákia részt vett a németek oldalán Lengyelország elfoglalásában, akkor a szlovák vezetés azt gondolta, hogy a korábbi függő helyzetből, szövetségesi pozícióba léphet elő a németeknél. Szlovákia nem pusztán a német hadsereg stratégiai felvonulási területe lett Lengyelország lerohanásában, hanem az egyetlen ország is, amely már 1939 szeptemberében csatlakozott a hadjáratához. Szabó György, pozsonyi magyar követ erről írt beszámolójában kifejtette, hogy Szlovákiában a lengyelországi hadjárat után az a hiedelem járta, hogy Hitler hálából a szlovák csapatok lengyelországi részvételéért visszaadja nekik a déli területeiket, valamint Kassa városát. A pozsonyi magyar követ szerint ez a tévhit abból eredt, hogy Hitler Tisohoz köszönő táviratot intézett, amelyben háláját fejezte ki a Lengyelország elleni hadjáratban való segítségért. Ez a távirat reményekkel töltötte el a szlovákokat. Alexander Mach, a szlovák kormány propagandafőnöke, 1939. szeptember 21-én Zakopanében az egyik szlovák helyőrséget meglátogatva, ezeket a szavakat mondta: „Szlovákia soha nem akart idegent magának és most sem kér ilyet, ami azonban az övé azt mindig és mindenütt el fogja venni”.²⁷ A nagy remények nem teljesültek ugyan, de Szlovákia határait a korábban Lengyelország által elvett szlovák kisebbségi területekkel és néhány lengyel faluval azért megtoldották jutalomként a győztes hadjáratban való részvételért. Ferdinánd Ďurčanský Szlovákia külügyminisztere abban reménykedett, hogy a győztes hadjárat következtében nagyobb mozgásteret és függetlenebb politikát folytathatnának a németek mellett. Ennek első lépése az volt, hogy 1939-ben Szlovákia diplomáciai kapcsolatot létesített a Szovjetunióval. Tiso egyik rokonát Fraňo Tisót küldte Moszkvába követnek, hogy ezzel is jelezzék a kétoldalú viszony fontosságát.²⁸ Ďurčanský Moszkva támogatását arra kívánta felhasználni, hogy erősítse a nemzetközi helyzetét Szlovákia függetlenségének elismertetésében.²⁹ A szovjetek és a németek támogatását maga mögött remélve, a szlovák sajtó magyarelles kampányba kezdett 1939 végén. A „Slovák” arról írt, hogy békés revíziót akarnak Magyarországgal szemben. A szlovák vezetés látva a Molotov-Ribbentrop paktum megkötése után a németek és a szovjetek barátkozását, abban kezdtek reménykedni, hogy mindkét hatalmat megnyerve esetleg ők is felléphetnek a magyarokkal szemben területi követeléseik-

---

²⁷ Magyarországos Levéltár (MOL), Külügyminisztérium (KÜM). K-63. 1939/65. 456. cs. 35/pol. 1939 szám alatt. Pozsonyi magyar követiség jelentése. 1939. október. 2.

²⁸ Kamenec, Ivan: *Trauma*. Solymár, Aura, 1993. 61.

²⁹ Čierna-Lantayová, Dagmar: *Pohlady na východ*. Bratislava, Veda, 2002. 90.

kel. A pozsonyi kormány a nemzetközi előnyök, illetve gazdasági hozadékok szempontjából nagyra értékelte ezeket a kapcsolatokat, mivel a Szovjetunió legalább részben kompenzálhatta a nyugati veszteségeket. Nyugat-Európától ugyanis abban az időben a szlovákok már semmilyen jelentősebb gazdasági együttműködésre nem számíthattak, még kevésbé stabil politikai kapcsolatokra. A szlovák politikai körök, akárcsak a szlovák közvélemény, túlzottan felértékelte, és óriási várakozással fogadta a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatfelvétel tényét. Jozef Tiso szerint a németek és az oroszok közötti szerződés annak záloga, hogy a „germánok és szlávok közötti együttműködés megvalósulhat Európában”, és szerinte ennek már régen meg kellett volna történnie.³⁰ Jozef Tiso az együttműködést a két nemzet jövőjének szempontjából is döntő lépésként értékelte. Ján Spišiak követ nagy örömmel üdvözölte a szovjet diplomáciai képviselőt újbóli megnyitását Budapesten. Állítása szerint a magyar külügyminisztériumban azóta egész más hangnemben beszéltek vele. Benyomása szerint a magyarok felértékeltek a szlovákokat, mint szláv országot, amelyet a Szovjetunió is támogat.

Đurčanský abból indult ki, hogy mivel az első bécsi döntésnél, Olaszország töltötte be a segédhatalmi pozíciót, az újabb területi rendezésnél a Szovjetunió veheti majd azt át. Đurčanský bízott abban, hogy a Szovjetunió, mint szláv nagyhatalom, megsegíti és támogatja majd Szlovákia területi követeléseit. A szlovák külügyminiszter a Szovjetunió felé irányuló barátkozását a németekkel szembeni védelemre kívánta felhasználni. Hitler a szlovákok és szovjetek között kialakult barátkozást nem nézhette tétlenül és 1940. július 27-én Tisót és a szlovák kormány fontosabb tagjait Salzburgba rendelte.³¹ Elérte, hogy Đurčanský leváltsák, akinek fő bűnéül pánszlávizmusát említette és azt, hogy túlságosan jó viszonyban van a pozsonyi szovjet követtel. Tiso Salzburgban átadott Hitlernek egy memorandumot térképekkel illusztrálva, amely a magyarországi szlovák kisebbség helyzetét tárgyalta, különösen az elmagyarosodás tüneteire rámutatva, párhuzamosan a magyarországi német kisebbségekre vonatkozó adatokkal. A memorandum hat zárt területet emelt ki, melyek a következők voltak: 1, Verebély-Surány 2, Losonc 3, Jolsva 4, Kassa 5, a Sátoraljaújhelytől északra fekvő terület 6, az egész szobránci kerület.³² A memorandum utószava hangsúlyozta, hogy a békét Közép-Európában csak a népi elv alapján megállapított igazságos határok biztosíthatják. Szlovákia ezen elv megvalósítására törekedett és célját úgy szándékozott elérni, hogy a szlovák anyaországhoz csatolta volna a külföldre szakadt területeken élő szlovákokat. Azokon az országrészekén, ahol a lakosság túlzottan vegyes etnikumú volt, lakosságcserét alkalmazná-

---

³⁰ *Slovák*, 1939. október 3. 1.

³¹ Kamenec, i. m. 89.

³² MOL, KÜM, K-63. 459. cs. 163/1940. pol. számú jelentés. (1940. július 29.)

nak Magyarország és Szlovákia között. A szlovák vezetés szerint a Magyarországon élő szlovákok száma túl magas ahhoz, hogy a szlovák állam le tudjon rólok mondani, ezért kénytelenek a revízió útjára lépni. Hitler a tárgyalások során a szlovák állam szabadságát és szuverenitását megerősítette, de területi revíziót nem ígért, azonban nem is vetette el azt, és a háború utáni rendezésre hagyta.

*

1941. június 23-án a berlini szlovák követség olyan információt szivárogtatott ki, amely szerint Szlovákia királysággá alakulna át. A trónra a Szász-Coburg-Gotha házból származó Cyrillt, Preszlav herceget, a bolgár király öccsét hívták volna meg. A berlini szlovák követség úgy tüntette fel, mintha az értesülést a német külügyminisztériumból szereztek volna. A dolog hátterében az állt, hogy Jozef Tiso és Vojtech Tuka miniszterelnök-külügyminiszter a szlovákiai Murányban, majd Pozsonyban is találkozott és tárgyalásokat folytatott I. Ferdinánd volt bolgár királlyal és fiával, a Bulgáriában akkor uralkodó III. Borisszal, a szlovák királyság létrehozásáról. A találkozókra május 30-án illetve június 19-én került sor.³³ Mivel 1940-re Szlovákia teljes mértékben német befolyás (függőség) alá került, ez természetesen külpolitikai elkötelezettséggel járt. Elképzelhető, hogy a szlovák politika távlatilag a tengelyen belüli nyitásnak szánt volna egy ilyen lépést – esetleg az „önállósodás” iránti igény óvatos jelei is felmerülhettek. Utólag még az is elképzelhető, a szlovák vezetés szeme előtt az lebegett, hogy a szlovák királyság biztosabb közjogi támpont lenne az ország számára Magyarországgal és Németországgal szemben, sőt a későbbiek folyamán bekövetkező általános területi rendezésnél is hatásosabban érvelhet majd korábbi területeik visszaszerzése érdekében. Ráadásul így a Szent-István-i állameszme tanait és követeléseit sem lehetett volna velük szemben érvényesíteni. Németország nagyhatalmi érdekei azonban megakadályozták Szlovákia királysággá alakulását, amelynek megvalósulása esetén sem lett volna hosszú jövője.

*

Đurčanský bukása után a szlovák vezetés felismerte, hogy a közeljövőben nem várhatja a németektől, az első bécsi döntés határainak megmásítását. A Szovjetunió elleni háborúban a szlovák vezetés ismét lehetőséget látott arra, hogy a németeknek tett katonai jószolgálatok fejében, területi kompenzációt kaphatnak – természetesen ezek magyar területeket érintettek. A szlovák külpolitika Magyarország irányába kifejtett politikája kimerült a reciproc-

---

³³ *Slovák*, 1941. május 31 és június 21-i számaiban megjelent cikkei írnak erről.

tással és a szlovákiai magyarság helyzetének figyelésével és a németek kegyeinek a keresésében.³⁴ A szlovák külpolitikai törekvésekben a Magyarországgal való feszült hangulat ellensúlyozására 1940-ben és 1941-ben fontos hangsúlyt kapott, hogy jó viszonyt alakíthasson ki Romániával és Horvátországgal, mivel elképzelésük szerint ezek az államok beléphetnének majd az újonnan Szlovákia vezetésével megalakítani szándékozott „Kis Antantba”, amely Magyarországgal állna szemben és területi követelésekkel is felléphetnének irányába. Mihail Antonescuval Románia vezetőjével, és a horvát vezetéssel is tárgyalások folytak. A románok lelkesen támogatták az elképzelést, a horvátok nem vetették el, de túl nagy aktivitást sem fejtettek ki. Miután a szlovák külpolitika ezen törekvései a magyar vezetés tudomására jutottak, a németekhez fordultak, akik azonnal burkoltan az érintett államok tudomására hozták, hogy ez az együttműködés nem irányulhat a „Kis Antant” megújítására, ezért megsabták, hogy az csak gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztésére korlátozódhat.³⁵

*

Az olasz kiugrás a szlovák vezetést arra ösztönözte, hogy az első bécsi döntés felülbírálatát kérjék a németektől. Szerintük az első bécsi döntés Magyarországra nézve kedvező végkifejlete kizárólag Olaszország, elsősorban Galeazzo Ciano gróf érdeme, illetve szerintük bűne volt. A szlovák vezetés szerint a németek Szlovákia részére kedvezőbb határvonalat húztak volna, ha az olaszok nem avatkoznak közbe. Amíg Olaszország egyenrangú tengelytag volt, ezt a szlovák propaganda nem merte nyíltan hangoztatni, azonban az olasz kiugrással a helyzet megváltozott. A szlovák vezetés propagandája azt hirdette, hogy az olasz külpolitika eredményei, így az olasz erőszakoskodás folytán létrejött bécsi döntés által elcsatolt területek hovatartozása is revízió alá kerülnek s német segítséggel Szlovákia javára új igazságos döntés fog születni.

Az olasz kiugrás miatt Alexander Mach és más szélsőségesen németbarát szlovák politikusok azt remélték, hogy eljött az idő a régóta várt revízióra. A németektől erre voltak is biztató jelek. Az egyik ilyen eset az volt, hogy az olasz kapituláció után a németek szabad kezet adtak Horvátországnak Dalmácia elfoglalására. Magyarország azonban a kivárás taktikáját választotta.

---

³⁴ A szlovákiai magyarság helyzetéről Lásd: Hetényi, Martin: Postavenie maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1939–1940. In Pekár, Martin – Pavlovič, Richard: *Slovensko medzi...*, i. m. 93–111., Pekár, Martin: *Východné Slovensko 1939–1945*. Prešov, Universum, 2007. 74–80, 112–119. valamint G. Kovács László: *Magyarok Szlovákiában 1939–1945. Új forrás*, Tatabánya, 1989, 3. 4. 5. sz.

³⁵ Michela, Miroslav: K otázke slovensko–chorvátskej kultúrnej spolupráce v rokoch 1941–45. *Slavica Slovaca* 2003, 2. sz. 115–116.

A szlovák külügyminisztérium már 1940-ben kidolgozta a szlovák-magyar határ módosításával kapcsolatos terveket. Ezek szerint mintegy 3606 négyzetkilométernyi területet követeltek volna vissza. A nagyobb városok közül Kassa, Losonc és Léva járt volna vissza Szlovákiának.³⁶ A német vezetés tudomásul vette a szlovák követeléseket, de az érdemi tárgyalásokat ismételen csak a háború utáni időszakra ígérték.

*

A szlovák vezetők közül néhányan 1944-ben béketapogatózási kísérletekbe kezdtek burkolt formában. Nem a nyugattal való együttműködés megteremtésére, hanem inkább Szlovákia önálló államként való létezésének szükségességére próbálták irányítani a figyelmet, illetve a Csehszlovákia megújítására törekvő Edvard Beneš-féle propagandát próbálták tompítani. A szlovák vezetők közül Ferdinánd Čatloš hadügyminiszter és Karol Sidor, Szlovákia vatikáni követe lépett a tettek mezejére és ténylegesen is próbálkoztak. Sidor 1944-ben memorandumot készített Szlovákia jövőjével kapcsolatban, illetve tárgyalásokat is folytatott az angolszász hatalmakkal, eredménytelenül.³⁷ Čatloš a katonai átállást tervezte a szovjetek oldalára, amit úgy gondolt kivitelezni, hogy a Lengyelország felőli frontot megnyitná. Tervét úgy folytatta volna, hogy a Szlovákia keleti részén tartózkodó német erőket megkerülték volna és bekerítenék a szovjetekkel közösen, majd a magyar egységek ellen vonultak volna Kassánál. Čatloš azt is tervezte, hogy mivel Szlovákia átáll a Szovjetunió oldalára, azonnal hadba lép Magyarország ellen. Ettől azt remélte, hogy a korábban elvesztett területeket is visszaszerezheti és ebben a Szovjetunió is támogatni fogja. Čatloš elképzelései nem váltak valóra, mert 1944 augusztusában kitört a szlovák nemzeti felkelés. Čatloš később eljutott a felkelők területére, de ott letartóztatták őt és fogolyként Moszkvába szállították. A többi szlovák vezető a kivárás és a német orientáció híve volt. Tiso az angolszász hatalmak 1944 július 6-i normandiai partraszállása után továbbra is kitartott a németek szövetségében. „Csak dolgozzatok nyugodtan továbbra is” adta irányelvül kormánya tagjainak és a közigazgatás vezetőinek. Ehhez azt is hozzátette, hogy Szlovákiának fegyelmezetten ki kell várnia a háború végső fázisát „ha a hadsereg és a lakosság is fegyelmezett marad, ez esetben a győztesek is kénytelenek elfogadni a szlovák álláspontot”³⁸ – ez alatt azt értette, hogy Szlovákia önálló státusza tovább élhet.

³⁶ Lipták, Lubomír: Maďarsko v politike Slovenského štátu v rokoch 1939–43. *Historický časopis*, 1967, 1. sz. 30.

³⁷ Karol Sidor béketapogatózási tevékenységét lásd: Petruf, Pavol – Segeš, Dušan: Memorandum Karola Sidora Slovenská otázka z júna 1943. *Historický časopis*. 2005. 1. sz. 123–150.

³⁸ Medrický, Gejza: *Minister spominá*. Bratislava, Litera, 1993. 273.

A szlovák nemzeti felkelés kitörése után a szlovák vezetés abban a reményben tartotta fenn a szövetséget a németekkel, hogy a német nemzet vezetői világosan ítélik meg a hadi helyzetet, katonai lehetőségeiket, a rendelkezésre álló erőket és a folytatás lehetséges változatait, és ha nem lenne elegendő ok a katonai ellenfelek közötti, legalább fele részben kiegyensúlyozott megbékélésre, minden bizonnyal leállítanák a nemzetük és szövetségeseik oly sok emberáldozatával és anyagi veszteségével járó háborúját.³⁹ 1944 második felében a Vörös Hadsereg megkezdte Kelet-Szlovákia elfoglalását, ami „a folytatás lehetséges változatait” nullára redukálta, azaz egyetlen a Szlovák Köztársaság elkerülhetetlen megszűnésével. Tiso azokra a kétségbeesett és reménytelen javaslatokra, melyeket saját diplomatáitól 1945 januárjában kapott, tudniillik próbáljanak kapcsolatba lépni a szövetségeseik római és berni katonai szerveivel, mindvégig elutasító választ adott.⁴⁰ Ez az egész helyzet kilátástalan voltát, illetve a Szlovák Köztársaság növekvő nemzetközi elszigeteltségét véglegesen megpecsételte. Diplomáciailag a szlovák államot már csak Németország, Horvátország és Magyarország, illetve néhány semleges állam, a Vatikán, Svájc, Spanyolország és Svédország ismerte el. A háború közeledő végével azonban ezeknek az országoknak a száma egyre csökkent. 1945 februárjában Svájc szakította meg a diplomáciai kapcsolatait Szlovákiával, és elismerte a Csehszlovák Köztársaságot. Ugyanebben az időben a *Gardista* c. lap viszont továbbra is „a német győzelembe és a szlovák állam fennmaradásába vetett rendíthetetlen hitet” hangoztatta.⁴¹ Ez azonban már egyáltalán nem felelt meg az objektív valóságnak, és ez is csak a németek kényszerítése miatt jelenhet meg.

A Szlovák Köztársaság egyik utolsó működő diplomáciai missziója a vatikáni követség volt. Vezetője, Karol Sidor, abban az időben megpróbálta a Szentszéket megnyerni annak a gondolatnak, hogy a győztesek a háború végét követően nemzetközi ellenőrzés alatt népszavazást készítsenek Szlovákiában arról, vajon a szlovákok önálló államot szeretnének-e, vagy a Szovjetunióval való szövetséget támogatják-e, vagy azt a föderációt részesítik-e előnyben, amelyet Csehország, Magyarország, Lengyelország, Ausztria és esetleg további államok alkotnának. Sidor kísérlete kétségbeesett és kilátástalan lépés volt, amin mit sem változtatott az a tény, hogy az amerikai kormányt is tájékoztatták róla. Az USA diplomáciája erre egyáltalán nem reagált. A vatikáni államtitkárság ugyan foglalkozott Sidor kezdemé-

---

³⁹ Stano, Július: 141. *zasadnutie snemu Slovenskej republiky dňa 4. októbra 1944.* In Bielik, Peter – Mulík, Peter (szerk.): *Dies Ater.* Bratislava, Lúč, 1994. 150.

⁴⁰ Sidor, Karol: *Šesť rokov pri Vatikáne.* Scranton, 1947. 254.

⁴¹ *Gardista*, 1945. március 24.

nyezésével,⁴² de nem tulajdonítottak neki nagyobb jelentőséget. Tiso és követőinek tragédiája és bűne az volt, hogy hittek Hitler háborús győzelmében, és igyekeztek Szlovákiát olyanná tenni, amilyenek a Führer megálmodta „Új Európáját”. Mint láthattuk, Tiso rendszere teljesen rá volt utalva a hitleri Németországra, és szuverenitása is rendkívül korlátozott volt. Tiso és követői 1939-45 közötti politikai ténykedésükkel felégették a nagyhatalmakhoz vezető összes hidat, amelyek kezeskedhettek volna háború utáni létezésükért. A szlovák állam vezetői az emigráns Csehszlovák kormány által a Hitler-ellenes koalíció országaiban elért sikereket is alábecsülték. Tiso politikai elvakultságát mi sem bizonyítja jobban, hogy amikor Hitler Berlinben 1945-ben öngyilkos lett, Tiso ausztriai emigrációjából üdvözlő táviratot küldött Karl Dönitznek, Németország új birodalmi kancellárjának és biztosította őt a szlovák állam szövetségesi hűségéről és kitartásáról.⁴³

A szlovák kormány arra irányuló korábbi erőfeszítései, hogy országa polgárai előtt és külföldön is bizonyítsa létjogosultságát, nem találtak támogatókra és eredménytelenek maradtak. A nemzetközi körökben a Szlovák Köztársaságot Hitler kreációjának tekintették, olyan csatlós államnak, amely elsőként lépett be Hitler oldalán a szövetségesek elleni háborúba, és olyan politikai rendszert vezetett be, amely ellentétben állt a Hitler elleni koalíció által hangoztatott alapelvekkel. A Szlovák Köztársaság létét egyetlen szövetséges nagyhatalom sem támogatta. Ezzel szemben Csehszlovákiát, a hitleri agresszió első áldozatát számos állam elismerte, és ha azt nem újítták volna meg, az voltaképpen Hitler agressziójának utólagos jóváhagyása lett volna. Így Beneš Csehszlovákiája alakulhatott meg.

---

⁴² Mulík, Peter: Svätá Stolica a medzinárodnopolitické postavenie Slovenskej republiky koncom druhej svetovej vojny. In *Dies Ater ...* i. m. 83.

⁴³ Kamenec, i. m. 57.

